

nem az óbajor *Musun ~ *Mosun (vö. MELICH i. h.), hanem újabb *Meseburg* (BONGARS I, 194: ad portam vero *Meseburg*, 195: ad praesidium Regis *Meseburg* venientibus), s kissé eltér a MELICH idézte *Mieseburg* alaktól.

Azt gondolom tehát, új magyarázatot kell keresnünk, hogy a franciák nagy gaudiumát megérthessük. Azt hiszem, a BONGARSÍUS-féle Guibertusban előforduló *Moysson* alak mind a két esetben a *Mousson* szó romlott alakja: az *y* könnyen juthatott rossz olvasat alapján *ii* = *y*-nek olvasott *u* helyére. De lehet más magyarázatra is gondolni: az *y* — úgy látszik — *u* helyett is állhat, legalább erre vall a HAJNAL ISTVÁN idézte (írásbeliség, Füg. I. tábla) Acha-oklevél *Lithoych* szava, mely oklevél a XII. század elejéről való és HAJNAL szerint épen francia jelleget mutat.¹

Mármost Franciaország keleti határán, a Metz felé vezető úton állott a XI. és XII. században a Mosel folyó partján *Mousson* vára (Castrum Montionis) 28 km-re Nancytól (a közvetlen közelében levő *Pont-à-Mousson*-t a hadi jelentésekből ismerjük),² melynek hatalmas romjai még ma is láthatók. Így érthetjük meg a szójáték iránt fogékony franciák mulatóságát, mikor a Jeruzsálembe igyekvő keresztések elmondták, hogy csak *Musun*-ig jutottak, mert ilyesformán úgy festett a dolog, mintha nem jutottak volna tovább az ország határánál. Persze a szójáték így is csak à peu près marad, de ez a magyarázat talán jobb, mint a történetileg lehetetlen és logikailag is bicegő *Moson*—*moisson* egyeztetés.

ECKHARDT SÁNDOR.

Duba = Duna ?

Gardízi »Zên al-aḡ bâr (A tudósítások ékítése)« c. művében a magyarokról a többek között ezt mondja:

„Van egy pusztaságuk, amely csupa fű és tágas hely. Tartományuk hosszúsága és szélessége száz farsang. Tartományuk a Rûm Tengerével határos, mely tengerbe két ḡaihûn folyó szakad. Ők e folyóvíz közében laknak... A két ḡaihûn közül az egyiket *Itil*-nek, a másikat *Dûbâ*-nak nevezik...“ (I. KMO SKÓ MIHÁLY, Gardízi a törökökről 19. l.).

Gardízi krónikáját 1050—1052 közt írta perzsa nyelven; a magyarokra vonatkozó részek értékéről eléggé egységes nézetten vannak a tudósok. Ezt a nézetet GRÓF ZICHY ISTVÁN „Levedia és Etelköz“ c. tanulmányában így fejezi ki: „Gar-

¹ Viszont igaz, hogy francia szövegekben az efféle írást még eddig nem leltem meg.

² Vö. még PERTZ, MG. S. XII, 44: *Mosomum*, vulgo *Mousson*, in finibus Remorum.

dēzī szövege nem más, mint a Levediára vonatkozó összövegnek és az etelközi viszonyokra alkalmazott tudatos átdolgozásnak értelmetlen összezavarása“ (i. ért. 12). Az idézetből az értelmetlen és az összezavarás szavakat emelem ki. Ez ugyanis megengedi azt a feltevést is, amelyet KMOŠKÓ MIHÁLY nagy tudással készült fentebb idézett tanulmányában kockáztatott meg, t. i. azt, hogy Gardízi leírása a magyarok mai lakóhelyeire vonatkozik. Ha azonban megengedhető is ez a feltevés, nézetem szerint ezzel a feltevással Gardízit kevésbé lehet megérteni. Azért Gardízi értékéről én is azt az ítéletet tartom helyesnek, amelyet fentebb ZICHY megállapításában idéztem.

Az alábbi sorokban Gardízi értesítésének ahhoz a helyéhez akarok szólni, amely azt mondja, hogy a két ġaiħûn közül az egyiket *Itil*-nek, a másikat *Dábá*-nak vagy *Dubá*-nak hívják. Minthogy a perzsa írás mássalhangzós írás, Gardíziban az, amit *Itil*-nek olvasunk, ۛ, azaz *te* és *lam* betűvel *tl*-nek, amit pedig *Dábá*-nak, *Dubá*-nak, ۛۛۛ, azaz *dal* + *vav* + *be* + *elif* betűvel *dabā*-nak van írva.

Az a kérdés, melyik az a két ġaiħûn, azaz 'folyó', amelyről Gardízi megemlékezik.

KMOŠKÓ MIHÁLY szerint *Itil*-en a Tiszát, *Dábá*-n pedig a Dunát kell értenünk (l. i. ért. 19). A *Dábá* nevet igen sokan a *Duná*-val azonosítják, s. azt tartják, hogy Gardízi szövegében a : azaz *be* betű íráshiba ; azaz *nun* betű helyett (l. a többek közt GRÓF KUUN GÉZA: MHK. 170; GRÓF ZICHY i. ért. 12). Ezek a kutatók *Itil*-t valamely nagyobb déloroszországi folyóval, elsősorban a Dnyeperral azonosítják (l. a MHK. 169. l.).

Van egy harmadik nézet is. E szerint *Itil* a. m. Don, *Dábá* pedig a Kaukázusból fakadó s a Kercsi szorosnál a Fekete-tengerbe szakadó Kubán (or. Kubán). Ezt a nézetet vallja MARQUART (Osteur. und ostas. Streifzüge 30—2, 161), s ezt SCHNETZ JÓZSEF (l. az Arch. f. slav. Phil. XL, 160. lapján levő *Onogoria* cikkét).

Az a meggyőződésem, hogy *Itil*-t illetőleg a harmadik nézetnek feltétlenül igaza van. A MNy. XXII, 346. lapján kétségtelen bizonyítékot hoztam fel amellet, hogy krónikáink „fluuius *Ethul* id est Don“ értesítése a XIII—XV. századra hiteles. Ebben az időben a tatárok is, akik itt urak voltak, saját nyelvükön a Dont *Edil*-nek hívták. Nem lehetetlen tehát, hogy a török népek, így a magyarok is, már a IX—X. sz.-ban a Don-t is *Atil*-, *Edil*-, *Etül*-nek hívták. A miben a harmadik nézetet vallóktól eltérek, az a *Dábá* folyónak a Kubán névvel való azonosítása.

Szerintem is, miként MARQUART és SCHNETZ szerint, a *Dábá* név nem íráshibás alak. Ennek bizonyítására felhozom, hogy török nyelvű népek lakta területen vannak *Tuba* vagy

talán inkább *Tübä* nevű folyók és tavak. Így MUNKÁCSI BERNÁT „Baskir helynevek“ c. értekezésében (l. Ethnographia XIII. köt.) közli, hogy a baskírok lakta területen vannak *Tuba* és *Idres-Tuba* nevű tavak (l. i. ért. 162), van *Tas-Tubinka* nevű folyó (l. i. ért. 163), és van *Tiktuba* nevű hegy (i. ért. 168). E neveket MUNKÁCSI BEZSZONOV orosz nyelven szerkesztett földrajzi szótárából közli, közölt hangalakjuk tehát orosz nyelvi hangalak. Orosz nyelvi hangalakra mutat a *Tas-Tubinka* név is, amelyet BEZSZONOV, akit MUNKÁCSI idéz, a tör. *taz tubja* 'kopasz domb' szóval értelmez (vö. tör. *taz* 'kopasz', *tübä*, *töbe*, *töbä*, *töpä* 'gipfel, spitze, hügel, der obere teil, haufen' RADL. III, 1269, 1270, 1271, 1597; jakut *tübë* 'wäldchen aus gesträuchen' MNY. XXIV, 27), s nyilván orosz nyelvi kicsinyítésnek tart.

A *Tuba* név a törökségben népnévül is használatos. RADLOFF szerint (l. Phonetik: Ethnographische Uebersicht XXVII és Wbuch III, 1513) az altaji törökök a Bija folyó mentén lakó tatárokat *tuba*-nak hívják, s *Tuba* a kojbalok és a sojonok neve is. S ezt a nevet meg is tudjuk magyarázni. PAIS DEZSŐ hívta fel a figyelmemet arra, hogy a Jeniszej folyónak szintén van a törökök lakta területen *Tuba* nevű mellékvize (l. STIELERS Handatlas⁹ 1906. 57. Bl. I. 23/21.). S ezen a nyomon azután BÁTKY ZSIGMOND közölte velem, hogy van RADLOFFnak 1861. évi, az Altaiban tett tanulmányútjáról a PETERMANN-féle Mittheilungen 1863. évi folyamának 235—7. lapján egy jelentése, amelyben azt mondja, hogy ezeket a török népeket nagy valószínűséggel azért hívják az altaji törökök *Tuba-kiši*-knek (ők maguknak: *jiš-kiši* 'feketeerdei emberek'), mert a *Tuba* folyó vidékéről vándorolhattak ide.

Hogy mindezek a víz- és népnevek azonos eredetűek-e, azt nem tudom. Kérdésemre nézve azonban az a fontos, hogy a török népek lakta területen vannak olyan vizek, amelyeknek nevét az oroszok *Tuba* alakkal adják vissza.

Van azonban a Volga egyik ágának is olyan neve, amely a *Tuba* névhez odavonható. A közkezen forgó atlaszok szerint ugyanis a Volgának azt az ágát, amely a Volgából Caricyn táján szakad ki s vele párhuzamosan folyik, majd Krasnyj-Járnál a Kaspi-tengerbe ömlik, oroszul *Achtuba*-nak hívják (l. a többek közt KOGUTOWICZ, Magyar Atlasz). VIVIEN DE SAINT MARTIN és SCHRADER francia nyelvű Atlas universel de géographie (édition 1919—1922.) a Volga ez ágának nevét franciásan *Akh toubä*-nak írja.

Megtaláljuk a nevet a Volga alsó folyásának leírásával foglalkozó orosz művekben is. Két ilyen munkára figyelmeztetett BÁTKY ZSIGMOND. Az egyik mű az orosz halászat leírásáról szól és címe: „Izsljedovanija sostojaniji rybolovstva vz Rossiji“. E mű II. kötetében (Sankt Peterburg, 1860.) a térképen *Achtuba* a Volga itt tárgyalt ágának a neve, s ott,

ahol a Volgából kiszakad, van Verchne-Achtubinskoje nevű falu is. A másik mű NEBOLJSIN PÁL Očerki byta kalmykovə chošoutovskago ulusa (St. Peterburg, 1852.) c. könyve, amely az *Achtuba* táján élő kalmükök és részben tatárok életmódjának néprajzi leírása. A műhöz mellékelt térképen *Achtuba* a folyóág neve, míg a mű 15. lapján, ahol e vidék orosz, kalmük és tatár földrajzi nevei vannak közölve, ezt találjuk: „oroszul *Achtubà*, kalmükül *Achtevà*, tatáruul *Ak-tjubjà*“.

Ezen az alapon jogos a feltevés, hogy a Volga-ág eredeti török neve *Ak-Tübä*, azaz *Fehér-Tübä*.

Hogy az *Achtuba* = *Ak-Tübä* milyen régi név, azt pontosan nem tudom. A régibb atlaszok közül csupán a HOMANN-féle Atlas novus (Noribergae, é. n. XVII.) volt a kezemben, s itt az áll, hogy az Ural folyónak *Achtuba*, a fenti Volga-ágnak pedig *Achtopska Usga* (kétszer, recte: *y3da*), *Actopollisna Ustga* (recte: *y3da*) a neve. Ha e közlés helyes, akkor *Achtopa* volna a Volga-ág, *Achtuba* pedig a Jajk = Ural folyó. Egy XVII. sz.-i adatra ZSIRAI MIKLÓS hívta fel a figyelmemet. WITSEN Noord en Oost Tartarye (első kiadása 1672-ben, én az 1785-i kiadás alapján idézek) c. művének a mutatójában ez van: „*Achtoeba*, een vervalle stad“, azaz „*Achtuba*, egy romokban heverő város“, a 606. lapján pedig az olvasható, hogy *Achtoeba* (olv. *Achtuba*) város a Volga folyó partján feküdt. Az *Ak-Tübä* ~ *Achtuba* név valószínűleg megvolt már régebben is, az Arany Horda és a mongol uralom idejében (l. erre F. BALODIS cikkét a Zeitschrift für slav. Phil. IV. kötetében).

Mindebből nagy valószínűséggel következik, hogy a Don és a Volga közt nem volt ismeretlen régebben sem a *Tübä* (ebből perzsa *Tuba*, or. *Tuba*) folyónév. Ez meg amellettszól, hogy Gardízi szövege megőrizte számunkra a magyarok kaukázusi hazája két folyójának a magyar nevét. Az egyik név az *Átil*, *Itil* = magyar *Etil > *Etül* > *Etél*, amely a Donnak a neve. A másik pedig a *Tübä* = magy. *Tübä > *Dübe (vö. a *t* > *d* fejlődésre a magy. *dara*, *daru*, *derce*, *dörzsol* szavakat az EtSz.-ban), amelyet a perzsa író *Dvb* írott alakkal adott vissza. E folyó lehetne a Volga, de lehet más itt levő nagyobb folyó is. MELICH JÁNOS.

* * *

MELICH JÁNOSnak a *Duba* folyónévre vonatkozó megállapításaihoz a következő turkológiai megjegyzést fűzhetjük.

Világos, hogy a *tuba* török folyónév. Sőt úgy látom, eredete is megállapítható. Vö. keleti török (ZENKER) *tum-zu Tale gehen, flussabwärts gehen oder fahren*, csag. (Šeiḫ Suleimān) *tum-* 'elmerülni' ~ csag. (Šeiḫ Suleimān)

tumak 'folyó' ~ csag. (ZENKER után RADLOFF) *tumul-* 'fluss-abwärts gehen oder fahren'. A *b* ~ *m* váltakozásra vö. RADLOFF, Phonetik 341. §.

Az *Aktuba* folyónév tehát jelentésben azonos a gyakori *Ak-su* 'fehér víz, fehér folyó' török folyónévvel. Egy *tuba* alaknak a törökben természetesen nagyon is lehet *tübü* mellékalakja.

NÉMETH GYULA.

Hév.

Egypár magyar szóban, amely most palatalis, de a rokon nyelvek tanúsága szerint valamikor a velaris sorba tartozott, a szó elején *h*-val találkozunk, épen úgy mint (rendszerint) a velaris szavakban, pl. *három*, *hat* stb., l. NyH.⁶ 24.¹ Ezek közé tartoznak pl. *here* 'drohne, brutbiene; hode' ~ vog. KANN. (VokWog. 95) TJ., TČ. *hūr*, TG., KK., FK., AL., KL. *kēr*, AK. *ḫār*, P., VÉ., VD. *kēr*, FL. *ḫār*, So. *ḫār* 'männchen, renntierochs, hengst' ~ osztj. KARJ. (OL. 88) DN. *ḫor*, Trj. *kār*, V., Vj. *kār*, Ni. *ḫor'*, Kaz. *ḫor'*, O. *ḫar* 'renntierochs, hengst, männchen (von tieren)' ~ f. *koira* 'hund, hündischer mensch, schweinhund', *koiras* 'männchen bei tieren' (WICHMANN: FUF. XI, 205 k.) | *hím* (acc. *híme-t*) 'mas, masculus' (a régi nyelvben még velaris is: *hím-ja*, acc. *hímo-t*, l. NySz.) ~ vog. KANN. (Vok. Wog. 185) TJ., TČ. *kôm*, AK. *ḫôm*, KK. *kôm*, FK. *kum*, AL., KL. *kum*, P., VÉ., VD. *kum*, FL. *ḫum*, So. *ḫum* 'mann'; MUNK. *ḫum* stb. 'mensch, mann' ~ zürj. *komi* 'syrjäne, permier'; votj. *kum*: *sara-k.* 'syrjäne' (vö. PAASONEN, Beitr. 14; SZINNYEI, NyH.⁶ 139). Ezen magyar szavak palatalis magánhangzója tehát a rokon nyelvek tanúsága alapján másodlagosnak tekintendő, épen úgy mint a *fű* (acc. *füve-t*) 'gras, kraut' szóban, amelynek vog. és osztj. megfelelői velarisak: vog. KANN. (VokWog. 189) TJ., TČ. *pôm*, AK. *pôm*, KK. *pùm*, FK. *pùm*, P. *pùm*, VÉZ. *pom*, VÉK. *pum*, VD. *pôm*, AL. *pom*, KL. *pom*, FL., So. *pum* 'gras, heu' ~ osztj. KARJ. (OL. 150) DN. *pum*, Trj. *p'om'*, Ni. *pum'*, Kaz. *pom'* (selt., folkl.), V., Vj. *p'am'*, O. *pam* id. (SZINNYEI, NyH.⁶ 140). A *h*-val kezdődő magyar szavak ezen csoportjához tartozik, úgy látszik, a *hév*, *hé*, *hő* (acc. *heve-t*) 'aestus, tepor, calor; fervidus, calidus', *hévség*, *hőség* 'calor, caldor, aestus, fervor, ardor', *héven*, *heven* 'fervide, hitzig, heftig, brünstiglich', *hevés* 'aestuusus, vehemens, concitatus, praeceps, voll hitze', *hevül* 'calesco, inferveo, aestuo, adaestuo, hitzig sein, grosse hitze leiden', *hevít* 'fervefacio, heiss machen, wärmen' stb. T. i. a m. *hév* stb. összevethető a balti f., f. *kuuma* 'heiss, brennend, glühend, hitzig', *kuumakka* 'ein wenig od. etwas heiss', *kuumuus* 'hitze, wärme', *kuume* 'fieber', *kuumeta* 'heiss od. erhitzt werden' stb.; észt WIED. *käm*